

Последните държавни средища на ранносредновековна България (края на X – началото на XI в.)

Виктор Петров, докторант

Софийски университет „Св. Климент

Охридски“

e-mail: viktor.petrov@abv.bg

Received: April 21, 2024

Processed: June 10, 2024

Approved: July 12, 2024

Published: November 7, 2024

DOI 10.6276/OB2024.VP

The Last State Centers of Early Medieval Bulgaria (late 10th – early 11th c.)

Viktor Petrov

Abstract. A characteristic feature of the Bulgarian Tsardom in the period between 971 and 1018 was the frequent change of the capital city. Judging by the fact that the Bulgarian patriarchs followed closely the path of central government for the sake of unity between State and Church, it is evident that after Preslav the functions of the capital were successively carried out by Sredets, Voden, Moglena, Skopje, Prespa and Ohrid. Alongside the political centers, numerous royal residences were built, such as those in Prespa, Setina, Bitola, Peterskon and Kopriništa. Their establishment was in accordance with the traditions of Krum's dynasty to build residences for the convenience of the royal family in different parts of the country, but also as an insurance that if any of them were to be taken over by the enemy, the Tsar would be able to change the location of his court relatively quickly. Therefore, a specific for medieval Bulgaria model of “main and second capital city” was present, most pronounced under the reign of Tsar Samuel with the capitals of Prespa and Ohrid. More precisely, the lack of a permanent and immutable capital city should be seen within the context of the itinerant court phenomenon that was typical of early medieval Europe. The mobile exercise of power in the form of the itinerant court is an appropriate terminus technicus which, together with the unfolding internal political particularism and the constant external threat in the face of the Byzantine Empire, makes it possible to explain the reason for the existence of multiple short-lived capital cities after 971. At the end of the article there is an appendix presenting a tabular arrangement of the state centers and residences of the Cometopouloi rulers.

Keywords: capitals, royal residences, court culture, Prespa, Ohrid, Tsar Samuel

След падането на Преслав на Велики четвъртък, 13 април, 971 г. под ударите на византийската армия, предвождана лично от император Йоан I Цимисхи (969–976), свободните части от българската държава остават без столичен център. Обикновено се приема, че в периода на междуцарствието, траещ от 971 до 978 г., Средец (Сердика/Триадица; дн. София) временно изпълнява тази роля (Dancheva-Vassileva, 2017, pp. 88–92). Основания, доказващи правдивостта на

подобно становище, се намират преди всичко в съчетанието на обстоятелствата, че именно тук първоначално се установява патриарх Дамян (μὲν εἰς Τριάδιτζαν) (Ivanov, 1970, p. 557)¹ подир

¹ Предполага се, че освен във Втория сигилий за Охридската архиепископия на император Василий II от 1020 г. светителството на патриарх Дамян в Средец е засвидетелствано и посредством един надпис – графит от базиликата „Св. София“, върху който се чете името „ДАМНАНОС“ (Atanasov, 2017, pp. 66–68; Pavlov, 2014, p. 90).

бягството си от Дръстър (Дристра/Доростол; дн. Силистра), като се предполага и че тук е съсредоточена изначалната оперативна база на Комитопулите². За значимостта на крепостта като един от центровете на политическата власт в западнобългарските земи може да се каже, че в известен смисъл наемква и изборът на император Василий II (976–1025) да оглави през 986 г. първия си поход срещу Комитопулите именно в тази посока (Dancheva-Vassileva, 2017, pp. 90–91, 119, n. 113; Gyuzelev, 2018, p. 280; също и Avramov, 1936, pp. 12–15, където са маркирани основните причини за желанието на Василий II да превземе Средец). Като довод се използва и записаното в „Сказание на пророк Исая как бе възнесен от ангел до седмото небе“, известно също като Български апокрифен летопис от последната четвърт на XI в., че след цар Петър (927–969) „се издигна друг цар, на име Селевкия“, отъждествяван с цар Самуил (997–1014) (Kaitakova, 1990, p. 130; Tarkova-Zaimova & Miltenova, 1996, p. 205, n. 32)³, който „царува в град Средец“ (ц рь въ Срѣ(д)ц градѣ) (Tarkova-Zaimova & Miltenova, 1996, p. 197, 201; срв. Gyuzelev, 2018, p. 280).

Несъмнено присъствието на патриарх Дамян в Средец в качеството му на носител на българската държавност и неин

единствен останал най-висш символ след отвеждането на царското семейство в Константинопол изиграва ключова роля за трансформирането на Средецката крепост, имаща възлово, стратегическо местоположение и богата църковна история, в главно политическо и духовно средище, обединяващо западнобългарските предели в едни от най-съдбоносните за ранносредновековна България години. Само по себе си именно неговото пребиваване там става един от основните катализиращи фактори за сплотяването и консолидирането на българските съпротивителни сили и за разрастването и възхода на движението за отстояване на българската държавна независимост. В този смисъл пристигането на българския архиепископ в Средец следва да се разглежда като установяване на временен държавен център (срв. Gyuzelev, 2018, p. 280; Nikolov, 2005, p. 167) в отсъствието на българския владетел. Навярно от временния ѝ статут произтича и фактът, че за посочения период в Средецката твърдина не са засвидетелствани нито по писмен, нито по археологически път строителни дейности, свързани с облагородяването на града с нови храмове, камо ли пък дворци за нуждите на светските власти (Dancheva-Vassileva, 2017, p. 93).

Безспорно Средец по това време е един от значимите български градове, държащ ключа към пътищата за северозападните и югозападните български земи, бидейки разположен по Via Diagonalis (Simeonova, 2012, pp. 1–9), но същевременно след 971 г. се явява и погранична крепост, което в добавка с географската откъснатост на Средецката област спрямо останалите български покрайнини го прави особено уязвим за византийски атаки и следователно крайно неподходящ за държавно-политически център (Mutafchiev, 1987, pp. 136–137). Поради това твърде скоро, вероятно през есента на 978 г.⁴, главната твърдина е изместена по-навътре в българските

² В защита на тази позиция в последно време пише Пламен Павлов (Pavlov, 2014, pp. 77–81). В действителност предисторията на четиримата братя комитопули Давид, Мойсей, Арон и Самуил остава забулена в мистерии. Няма категорични данни, доказващи, че баща им комит Никола е стоял начело на Средецкия комитат. Неопровержими доказателства липсват и в подкрепа на изказаното в научната литература мнение (Zlatarski, 2002, p. 640, 678–679; Balashev, 1927, pp. 26–27), че Средец се намира в центъра на владенията на Арон, съдейки по локацията на убийството му в местността Разметаница (14 юни 987 г.), отъждествявана с местността Царичина в околността на гр. Дупница. За местонахождението на Разметаница вж. Ivanov, 1906, pp. 39–41 (авторът търси „огнището на Самуиловата държава в Разметаница“); Nikolov, 2015b, p. 322 (според него Разметаница е „при дн. с. Грамаде, Кюстендилско“); Thomov, 2015, pp. 85–86, n. 360.

³ Относно идентификацията на цар Селевкия с цар Самуил Иван Билярски е скептичен и счита, че обрза на първия не съответства на втория (Biliarsky, 2011, pp. 192–197).

⁴ Няма единодушие за точната дата на бягството на детронирания български цар Борис II (969–971; † 978) и брат му Роман-Симеон от Константинопол. Тук периодизацията е възприета съгласно указанията на арабския хронист Джирджис ал-Макин ибн ал-Амид (1205–1273) (Vasilievsky, 1909, p. 79),

предели, във Воден (дн. Едеса, Гърция) (εἰς Βιδίνην) след пристигането на цар Роман-Симеон (978–991; † 997) (Thurn, 1973, p. 328.63–329.75; Rosen, 1883, pp. 20–21; Vasilievsky, 1909, p. 79)⁵ и последвалото установяване на патриаршеската катедра там (ἐν τοῖς Βοδηνοῖς) (Ivanov, 1970, p. 557; Vozhilov, 2011, p. 102.24–25, 104). В историографията е общоприето, че именно пребиваването на патриарх Герман-Гаврил във Воденската крепост логично е една от причините за идването на Роман-Симеон в града. Би могло да се допусне и едно по-различно мнение, а именно, че патриархът се мести там заради самия цар Роман-Симеон (Nikolov, 2005, p. 173) в името на идеята за постигане на симфония (συμφωνία) между двата стълба на Царството – върховната светска и върховната църковна власт. Характерна особеност на Самуилова България става стремежът за постоянна хармония между Царство и Църква (*Imperium et Sacerdotium*). В името на държавното единство българските патриарси вярно следват движението на царете при провокираната от бурноменящата се външнополитическа обстановка през последните десетилетия на ранносредновековна България честа смяна на държавните средища. Неразривната връзка между двете институции и постоянната съгласуваност в техните действия става основата, върху която се крепи върховната власт и се развива политическата идеология на последните ранносредновековни български владетели.

който съобщава, че двамата братя успяват да избягат в началото на осмата година от своето пленничество. Тази датировка съпада и с предложената от словенския историк Я. Ферлуга (1920–2004) (Ostrogorsky & Barišić, 1966, pp. 71–75, n. 19) хронология на събитията, направена въз основа на Виенския препис на „Исторически свод“ на Йоан Скилица (Cod. Vindob. hist. gr. 74), съдържащ добавките на епископ Михаил Деволаки от 1118 г. (Thurn, 1973, p. 328.68–329.73). Също Pirivatrić, 2000, p. 96, 146, n. 9.

⁵ Конкретно за мястото, където Роман-Симеон се установява след завръщането си, деволакият епископ Михаил посочва в своите добавки към хрониката на Йоан Скилица, че това е εἰς Βιδίνην, за което отдавна е уточнено, че трябва да се схваща като „във Воден“, а не като „във Видин“ (срв. Zlatarski, 2002, pp. 654–655; Pirivatrić, 2000, p. 147, n. 11).

От друга страна, ако се съди по данните от Ескориалската тактика (Taktikon Scorialensis/Taktikon Oikonomidès), Комитопулите овладяват византийската стратегия Едеса (Oikonomidès, 1972, p. 267.29) много скоро след 976 г. и в този смисъл временното установяване на централните български власти във Воден би могло да се разглежда като опит за засилване на българското влияние и военна офанзива по границата със Солунското дукство (срв. Komatina, 2023, pp. 803–804).

Изборът на Воден се оказва важен и за отбраната на държавата, тъй като крепостта прегражда пътя на ромейските войски от Солун в посока към триъгълника, който образуват крепостите Битоля, Преспа и Охрид (Cholpanov, 1989, p. 248; Kravari, 1989, pp. 68–70). За стратегическото разположение на Воденската твърдина свидетелстват и словата на византийския летописец Йоан Скилица (втората половина на XI в.), че тя е мъчно превземаема, издигната върху „стръмна скала, през където се спуща водата на Островското езеро, която тече скрито под земята и на това място излиза отново“ (Thurn, 1973, p. 345.20–23 (= Dujčev et al., 1965, p. 281); Bekkerus, 1836, p. 576. 14–17 почти дословно повтаря думите на Скилица). Силната ѝ на пръв поглед отбрана се оказва през 1001 г. немошна пред напора на император Василий II (Petrov, 2019, p. 51). След като го завладява, василевсът на два пъти в своите военни кампании срещу българите през зимите на 1014–1015 и 1017–1018 г. използва Воден за отдих след изнурителните битки, привлечен от мекия климат в района и най-вече от създадените по-рано в тукашния чертог удобства за българските царе (Guzelev, 2018, p. 283; Nikolov, 2005, p. 173).

Предвид движението на патриарха, следвайки неотлъчно по пътя светската власт в името на единството между държава и църква, след Воден за известен период от време столица на Българското царство изглежда става крепостта Мъглен (край дн. Хриси, Гърция) (ἐν τοῖς Μογλαῖνοις) (Ivanov, 1970, p. 557). Изоставянето на Воден очевидно е продиктувано от съображения за по-голяма сигурност. Бидейки възлов пограничен форпост, Воденската крепост стои на първа линия в отбраната на царството. Ето защо за

престолен град е предпочетена твърдина от по-задни отбранителни позиции. Разположен северно от Воден, в едноименната Мъгленска котловина, Мъглен се радва на естествената преграда, образувана от планините Паяк, Нидже и Кожух, което прави достъпа до него сравнително труден (Mladenov, 1936, pp. 3–7; Kravari, 1989, pp. 82–83; Pavlov, 1999, p. 19). Индикация за непристъпността на крепостта е начинът, по който император Василий II се принуждава да я превземе през август 1015 г.: „Той отбил реката, която течала покрай града, и като подкопал основите на стените, хвърлил в изкопите дървета и други леснозапалими вещества и ги подпалил. Когато горивното вещество изгоряло, стената рухнала. Като видели това, обсадените обърнали на плач и молба и се предали заедно с крепостта.“ (Thurn, 1973, p. 352.28–32 = Dujčev et al., 1965, p. 286).

Неизвестно кога, цар Роман-Симеон измества резиденцията си още по-навътре в страната, на северозапад, в Скопие, където до 991 г. фактически е установен новият столичен център на българската държава. Скопското кале притежава завидна защита, издигнато върху стръмните възвишения на Вардарската долина. Местоположението му е ключово, правейки го солидно препятствие за вражеските настъпателни планове, тъй като лежи на важен пътен възел, свързващ го с Охрид, Битоля и Сяр (дн. Серес, Гърция), като представлява и пресечна точка на главните пътни направления за Солун, Средец, Ниш, Бдин (дн. Видин) и Белград (Cholpanov, 1989, p. 256; Kravari, 1989, pp. 160–164; Mikulčić, 1996, pp. 298–307; Boškoski, 1999, pp. 4–12; Pavlov, 2014, p. 109).

Редица средновековни автори оповестяват, че Скопие е предаден във владение на цар Роман-Симеон от Самуил (Thurn, 1973, p. 346.64–66; Büttner-Wobst, 1897, p. 560.15–18; Buyukliev & Bozhilov, 1992, p. 195; Sreznevsky, 1905, p. 159; Търкова-Zaimova, 2014, p. 32). Въпросното сведение е едно от косвените доказателства за второстепенната роля на царя скопец в управлението на страната (Bakalov, 1995, p. 174). Този казус ни най-малко не омаловажава столичното достойнство на Скопие, защото обикновено, където е владетелят, там е и столицата, дори и в кон-

кретния случай Роман-Симеон да изпълнява царските си задължения само номинално. Неслучайно отзвук от царското величие на града е прозвището Кесария/Цезария (*C[ae]saries* – букв. „царски град“), с което той е назван в латинския разказ за „Основаването на църквата „Св. Албан Намюрски“, съставен след 1064 г. (Holder-Egger, 1888, pp. 962–964, спец. 964.9, където е отбелязан ойконимът Кесария)⁶.

През 991 г. Скопското кале временно е превзето от ромеите и впоследствие отвоювано, но при обсадата цар Роман-Симеон попада за пореден и последен път във византийски плен⁷. Славата на Скопие като царска резиденция остава жива и след посочената дата. Показателно е, че през 1018 г. (почти три десетилетия, след като изгубва столичния си статут) в града пребивава „първия и най-боеспособен отряд на Самуил“ (*τὴν πρώτην καὶ μαχιμωτάτην σύνταξιν τοῦ Σαμουήλ*), намиращ се под водачеството на Николица Млади (Thurn, 1973, p. 358.81–84 = Пиев, 1994, p. 48, 54), а малко след това е избран и за център на новоучредената византийска тема България.

Като следваща столица подир 991 г. се налага Охрид. С името на Охрид са свързани и единствените експлицитни известия в наративните източници за столичен град в Самуилова България: „Охрид бил главен град на България, там се издигали и дворците на царете на България и се съхранявали богатствата им“ (*ἡ Ἀχρίς [...] μητρόπολις οὐσα πάσης τῆς Βουλγαρίας, ἐν ἧ καὶ τὰ βασιλεῖα τῶν βασιλέων ἱδρυντο Βουλγαρίας καὶ τὰ χρήματα ἀποτεθησαύριστο*) (Thurn, 1973, p. 353.61–62, 358.14–359.15 (= Dujčev et al., 1965, p. 287, 291); също Büttner-Wobst, 1897, p. 565.7; Bekkerus, 1836, p. 578.18; Migne, 1863, col. 1216; Sreznevsky, 1905, p. 160; Nikolov, 2022, p. 190). Достолепието, с което Охрид сияе като

⁶ Повече за местонахождението и идентификацията на Кесария вж. Dimitrov, 1998, pp. 82–83.

⁷ Възприетата тук хронология следва указанията на египетския хронист Яхя ибн Саид ал-Антаки (ок. 980 – ок. 1066) (Rosen, 1883, pp. 27–28), за които отдавна е доказано, че са по-точни от годината 1003-та, в която Йоан Скилица (Thurn, 1973, p. 346.44–69) поставя залавянето на Роман-Симеон. Подробен коментар у Nikolov, 2020, pp. 568–572.

престолнина на Самуилова България, намира отглас и в титулатурата на Самуил „охридски цар“ (Σαμουήλ καὶ Ἀχρῆιδῶν βασιλέως), дадена му в Службата на св. Йоан Владимир от края на XVII в. (Kissas, 1986, p. 276.24–25 = Shopov, 1890, p. 127).

Охрид е цветущ град още от управлението на княз Борис I – Михаил (852–889; † 2 май 907) и цар Симеон (893–927), когато е преустроен като владетелска резиденция (Gyuzelev, 2000, p. 21; Gyuzelev, 2018, p. 272, 281). Вероятно славата му на отдавнашно политическо и църковно-религиозно средище натежава в полза на решението Самуил да установи тук своята столица, а заедно с него патриарх Филип да измести и седалището на Българската патриаршия (Φίλιππος ἐν Λυχνίδῃ τῆ πάλαι μὲν Σασσαρίπῃ προσαγορευμένη νῦν Ἀχρίδῃ) (Bozhilov, 2011, p. 102.25–26, 104; Ivanov, 1970, p. 557). Яките стени на крепостта са иззидани върху висок двуглав хълм над бреговете на Охридското езеро, от което „се лови неопикуемо количество хубава риба“ (Thurn, 1973, p. 358.92–97 = Iliev, I. 1994, p. 48, 54). Хълмистият ландшафт на региона дава отражение и върху името на Охрид, чиято етимология е препратка към старобългарската дума хридъ („възвишеност“, „връх“, „рид“, „скала“) (Miletich, 1926, pp. 142–146; Nikolov, 2005, p. 170, където са цитирани и други хипотези). Географското разположение на твърдината също се оказва изключително благоприятно, тъй като я поставя в тила на основните бойни действия, а териториите пред нея образуват своеобразна защитна преграда от планински крепостни съоръжения (Gyuzelev, 2000, pp. 21–22; Nikolov, 2005, p. 171; Filiposki, 2009, pp. 1–5). Отделно, дворецът във Вътрешния град, разположен в северния край на крепостта, представлява цитадела, опасана от мощни стени (Miyatev, 1965, pp. 41–42; Mavrodinov, 1959, pp. 259–262; Vaklinov, 1977, p. 228, 230; Cholpanov, 1989, pp. 243–244; Gyuzelev, 2000, pp. 21–22; Gyuzelev, 2018, pp. 281–282; Nikolov, 2005, p. 171), което придава допълнителна величественост на царската резиденция. Разбира се, в избора на Охрид влияние оказва и търговско-икономическият фактор, понеже градът (също като Воден и царската резиденция в Битоля) лежи на важната пътна

артерия Via Egnatia, свързваща го с пазарите на Адриатическо и Егейско море (Shepard, 2015, pp. 217–235; Simeonova, 2014, pp. 73–77).

През есента на 1015 г. Външният град е опустошен от войската на император Василий II, докато мощните стени на царския замък⁸ устояват на атаките (Thurn, 1973, p. 353.61–64; Büttner-Wobst, 1897, p. 565.4–9; Pirivatrić, 2000, p. 169, n. 185; Pavlov, 2014, p. 188; Gyuzelev, 2015, p. 34). Едва през 1018 г. Охрид е покорен окончателно. „Като отворил [съкровищниците] – разказва Йоан Скилица, – императорът намерил много пари, корони с бисери, златотъкани дрехи и 100 кентинария сечени пари от злато; всичко това той изразходвал за заплата на войската си.“ (Thurn, 1973, p. 359.15–18 (= Dujčev et al., 1965, p. 291); Bekkerus, 1836, p. 578.19–20). Количеството на откритото в царската хазна злато възлиза приблизително на три тона, т.е. един не особено крупен за времето си фискален резерв (срв. Hendy, 1985, pp. 224–227), което е свидетелство за осезаемото икономическо отслабване на държавата и реципрочно за по-ограничените финансови възможности на владетелския дом вследствие на прогресивното териториално свиване на Българското царство непосредствено преди пълното му завоюване от Византийската империя, а така също и за все още слабо развитото в страната монетно обращение за сметка на традиционната натурална данъчна система (Wortley, 2010, p. 339, n. 234).

Под византийски контрол бившата българска столица е превърната в седалище на новоучредената Охридска архиепископия. Император Василий II обаче осъзнава колко голяма заплаха представлява Охрид като символ на българската държавност и затова разрушава всичките му укрепления, „подозирайки, че дворците на българските царе (τῶν Βουλγάρων βασιλεία) в него може да станат голям център на въстание“ (Τσολακῆς, 1968, σελ. 164.5–8 = Iliev, I. 1994, p. 51, 57).

Наред с Охрид Самуил установява и втори столичен център-резиденция в Преспа,

⁸ По темата за произхода, характера и развитието на замъка в средновековна България вж. обширния историографски и терминологичен преглед на С. Попов (Popov, 2011, pp. 51–77).

следвайки наложилата се още от времето на хан Омуртаг (814–831) и неговите предшественици практика да се строят владетелски резиденции за удобствата на царското семейство в различните краища на държавата (Mavrodinov, 1959, pp. 258–259; Gyuzelev, 1992, p. 6; Gyuzelev, 2018, pp. 271–272; Panova, 1995, pp. 27–28, 32–33; Nikolov, 2015a, p. 117, 121). Освен че в Преспа се намират дворците на цар Самуил (Thurn, 1973, p. 330.8; Živković, 2009, pp. 126–127, 134–135), устроени още в предцарския му период (*terminus post quem* 986 г.), тук премества своето седалище и първоиерархът на Българската църква (ἐν τῇ Πρέσπᾳ) (Bozhilov, 2011, p. 102.24–25, 104), което превръща Преспа в пълнокръвна столица на царството (*sedes imperii*) успоредно с Охрид (Nikolov, 2005, p. 172). Подобен акт не е прецедент в управлението на страната. Както е добре известно, в края на IX в. втората по значимост владетелска резиденция (*sedes secundaris*) в Преслав прераства в действителна столица (Gyuzelev, 1992, p. 6; Gyuzelev, 2018, p. 301). Съществената отлика при Преслав е, че предишната столица Плиска междуременно минава на заден план. Паралелното създаване на втори престолен град в Самуилова България цели преди всичко да осигури гаранцията за обезпечаването на българския държавно-политически живот в динамично променящата се външнополитическа конюнктура.

Преспа се намира на уединено място, заемаща територията на дн. остров Св. Ахил в северния край на Малкото Преспанско езеро (в дн. Гърция), което я прави труднодостъпна за вражески атаки. Пейзажът на заобикалящата я местност е обсипан с планински възвишения и езера, което допринася за чудесната ѝ отбрана. Предполага се, че островът е бил свързан със сушата в северозападния си край посредством тънка ивица изкуствено създаден земен насип (Schlumberger, 1943, p. 26; Ivanov, 1910, pp. 55–56, 64–67, 71–72; Cholpanov, 1989, pp. 248–250; Moutzouroulos, 2007, pp. 8–19; вж. и Georgiev, 1992, pp. 289–299; Ovcharov, 1992, pp. 301–313).

Градът продължава да се използва и от наследниците на цар Самуил (Nikolov, 2005, p. 172). Така например точно тук на 22 май 1016 г. Самуиловият зет и дуклянски княз

Йоан Владимир е убит по заповед на цар Йоан Владислав (1015–1018) (Živković, 2009, pp. 130–137; Thurn, 1973, pp. 353.64–354.71, 359.18–26)⁹.

Заразликата от Охрид след 1018 г. укрепленията на Преспа са пощадени. Очевидно Василий II оценява високо удобствата и уединението, които островът предлага и затова решава тук да построи своя крепост, на която дава името Констанцион (Thurn, 1973, p. 359.39–42). Резиденцията на Самуил остава непокътната чак до 1072 г., когато при потушаването на въстанието на Георги Войтех и Константин Бодин западноевропейските наемници на византийска служба – алемани и франки, „унищожили останалите в Преспа български дворци (ἐν τῇ Πρέσπᾳ τῶν Βουλγάρων ὑπολελειμμένα βασιλεια) и ограбили местния храм, издигнат на името на св. Ахил, като не пощадиха никоя от светините му“ (Τσολακης, 1968, σελ. 166.4–9 = Dujčev et al., 1965, p. 337).

От изворите е известно, че царете от династията на Комитопулите притежават и други резиденции, които за разлика от Преспа са предназначени изцяло за отдих и развлечения. Такива са: Сетина (край дн. с. Скопос, Леринско, Гърция), „където Самуил имал дворци (τὴν Σέτενα, ἐν ἡ βασιλεια ἦσαν τοῦ Σαμουήλ) и където било събрано много жито“ (Thurn, 1973, p. 356.36–38 = Dujčev et al., 1965, p. 289)¹⁰; „дворците на Гаврил в Бутели [Битоля]“ (τὰ ἐν Βουτέλη βασιλεια τοῦ Γαβριήλ), опожарени през есента на 1014 г. (Thurn, 1973, p. 351.3–4 = Dujčev et al., 1965, p. 286)¹¹ и възстановени от цар Йоан Владислав в 1015/1016

⁹ По последни проучвания покушението над Йоан Владимир явно е извършено от политически подбуди в качеството му на законен претендент за царската корона (срв. Simeonova, 2017, pp. 161–170; Pavlov, 2018, pp. 108–111, 113; Nikolov, 2019, pp. 32–33).

¹⁰ Допустимо е да се мисли, че завареното от византийците огромно количество жито е било предназначено за изхранването на българския владетел и пътуващия с него двор по време на престоите им в крепостта. За Сетина през разглеждания период вж. напр. Kravari, 1989, p. 329; Nikolov, 2005, pp. 172–173.

¹¹ За Битоля и прилежащата ѝ област: Cholpanov, 1989, pp. 247–248; Kravari, 1989, pp. 311–313; Adzievski, 1994, pp. 1–6, 35–36, 43; Mikulčić, 1996, pp. 139–142; Nikolov, 2005, p. 174.

г. (Zaimov & Zaimova, 2021, pp. 33–34)¹²; ловната резиденция на цар Гаврил-Роман Радомир (1014–1015) в Петриск (при с. Петърско, дн. Лимни Петрон, Гърция), където „прекарвал повечето от времето си, защото от там извличал достатъчно удоволствие, а и друг лов из горите“ (*ἐπὶ τῷ χώρῳ τούτῳ τὸ χρόνου πλείστον ὑπῆρχεν ἐνευκαιρῶν τῆς ἐκ τοῦ τόπου χάριν ἰκανῆς ἀπολαύσεως καὶ τῆς ἀνὰ τοὺς ξυλόχους θήρας λοιπῆς*) (Βηρίτης, 1940, σελ. 360.27–29 = Vojnov et al., 1980, p. 127)¹³; лятната резиденция Коприница (Проница)¹⁴ в планината Врохот (Върхот или Врѣхот, т.е. „върхът“, в дн. Албания)¹⁵, устроена с прекрасни дворци, „градини и подобаващи места за удоволствие“ (*βασιλεία τε ἔχοντι περικαλλῆ (Προνίστραν ταῦτα καλοῦσι) καὶ παραδείσους καὶ ἀπολαύσεις οὐκ ἀπρεπεῖς*) (Thurn, 1973, p. 360.49–55 = Dujčev et al., 1965, pp. 292–293).

В историографията са формулирани и някои спорни гледища, отнасящи се до предполагаеми резиденции на Комитопулите. Именитият българския филолог Й. Иванов (1872–1947) приема, че в местността Разметаница (Дупнишко) са се помещавали дворците на Арон. В своите разсъждения той се опира главно на разигралата се именно тук междубратска сеч, завършила трагично със смъртта на Арон, погинал от ръцете на Самуил

на 14 юни 987 г. (Thurn, 1973, p. 329.86–89). Към обосновката си Й. Иванов се позовава още на името на местността Царичина, с която идентифицира Разметаница, на свързаните с нея местни предания от началото на XX в., както и на откритите останки от някакво средновековно укрепление (Ivanov, 1906, pp. 38–41).

По сходен наглед начин, но не толкова добре дефиниран, колкото хипотезата за Разметаница, е ситуацията с крепостта на Прилеп. Изказани са недостатъчно убедителни предположения, че тя е една от престолнините на цар Самуил (Filiposki, 2018, p. 140, n. 5, където са посочени привържениците на това схващане), само защото в заключителната фаза на злощастната военна операция при Беласица от края на юли – началото на август 1014 г. той е принуден на първо време да се оттегли в Прилепската твърдина (Thurn, 1973, p. 349.32–35; Bekkerus, 1836, pp. 577.21–578.2). В интерес на истината нито Йоан Скилица, нито Михаил Глика (XII в.) – основните византийски хронисти, твърдящи, че Самуил се изтегля в Прилеп, не споменават там да е имало негови дворци или на някой друг от последните ранносредновековни български царе. Няма сведения и за присъствието на български патриарх в крепостта. Прочее, през разглеждания период Прилеп се появява за първи път в писмените изворите едва във връзка със събитията от лятото на 1014 г.¹⁶ Следователно твърденията, приписващи на Прилеп някаква политическа важност, изглеждат неоснователни, първо, защото въпросното оттегляне е използвано от престолонаследника Гаврил-Роман Радомир преди всичко, за да прегрупира силите си, след като поема командването, и да подсигури безопасността на баща си преди отново да се завърне на бойното поле (Thomov, 2015, p. 118; Nikolov, 2022, p. 73), и второ, защото скоро след това цар Самуил избира да се върне в любимата си резиденция в Преспа, където и остава до сетния си дъх (6 октомври 1014 г.)¹⁷.

¹² В. Тъпкова-Займова (1924–2018) (Zaimov & Zaimova, 2021, p. 109) тълкува известията от Битоляския надпис като знак, че след първоначалното влизане на император Василий II през 1015 г. в Охрид цар Йоан Владислав се принуждава да премести столицата си в Битоля.

¹³ Византийският писател Йоан Ставракий (XIII в.) в случая визира Соск (край с. Фрурион, Гърция), а не Петриск, но за по-меродавни се приемат сведенията на Йоан Скилица (Thurn, 1973, p. 353.39–43), който споменава, че убийството на цар Гаврил-Роман Радомир става в Петриск (срв. Zlatarski, 2002, pp. 752–753; Pirivatrić, 2000, p. 167, n. 163). Конкретно за Петриск вж. Kravari, 1989, pp. 314–315.

¹⁴ Относно значението на името Коприница вж. Nikolov, 2005, pp. 174–175.

¹⁵ За името на планината: Dujčev et al., 1965, p. 292, n. 4; Pavlov, 1993, p. 15. По въпроса с локализацията на Врохот в науката се е утвърдило мнението, че е разклонение на планината Томор (Zlatarski, 2002, p. 780, n. 3; Nikolov, 2005, p. 144). Bozhilov, 1995, p. 313 сходно с В. Златарски (1866–1935) допуска възможността Врохот да се намира близо до Деволя.

¹⁶ Детайлно за Прилеп вж. Cholpanov, 1989, pp. 245–247; Kravari, 1989, pp. 319–322; Mikulčić, 1996, pp. 249–255; Nikolov, 2005, p. 181.

¹⁷ Tsolakis, 2011, p. 177.22–24 (= Dujčev et al., 1965, p.

Направеният преглед по отношение на политическите средища и царските резиденции в Самуилова България (вж. таблица 1 и таблица 2 от приложението) показва, че през посочения период няма постоянна, твърдо фиксирана столица. Съгласно установените държавни традиции Българското царство не може без ръководно средище, което да координира администрирането на страната (Bozhilov, 1999, pp. 197–198; вж. и Рапова, 1995, р. 28), но едновременно с това българската ранносредновековна практика се различава от римо-византийския модел, при който е налице един-единствен и неповторим престолен град (Schreiner, 1989, S. 48–49; Ostrogorsky & Barišić, 1966, p. 128, n. 166; Pavlov, 2012, p. 74; Pavlov, 2014, p. 105). В българските условия се наблюдава характерната за мнозинството ранносредновековни европейски държави липса на строго определен и константен столичен център (Ewig, 1963, pp. 25–72) въпреки мимолетния опит на цар Симеон да наложи Преслав точно като такъв. Протичащите в Самуилова България процеси са симптоматичен пример за този извод. Макар и да се отдава явно предпочитание на Преспа и Охрид, столицата на практика е там, където е царят (Ostrogorsky & Barišić, 1966, p. 128, n. 166). Честата промяна на политическия център и наличието на множество царски резиденции позволяват да се заключи *cum grano salis*, че системното движение на върховната светска власт следва да се разглежда в контекста на феномена на пътуващия владетелски двор (*das Reisekönigtum*), така типичен за Европейското средновековие, особено за ранния му период (Ewig, 1963, pp. 25–72; Peyser, 1964, S. 1–21). Мобилното упражняване на властта в лицето на странстващия царски двор е подходящ *terminus technicus*, който съвместно с развиващия се вътрешнополитически партикуларизъм (Mutafchiev, 1987, p. 133; Nikolov, 2005, p. 34) и несекващата външна заплаха в лицето на Византия позволява да се обясни причината за наличието на множество кратковременни държавно-политически средища след 971 г. Но това не означава непременно, че въпреки своята подвижност

висшата държавна власт няма предпочитание към определена резиденция, където да са концентрирани централните институции и владетелската канцелария. Напротив, предвид особената привързаност на цар Самуил към Преспа най-вероятно през неговото царуване е установен някакъв баланс, поставящ главната владетелска резиденция в доминираща позиция спрямо останалите царски дворци. Този своеобразен дуализъм на столиците, освен че е в унисон с традициите на Крумовата династия за градеж на множество царски резиденции, се оказва и сигурна застраховка, че ако някоя от тях бъде превзета, то царят ще може сравнително бързо да смени локацията на своя двор. Погледнато от военнoстратегически съображения наличието на такава мобилност позволява на владетеля и известна гъвкавост в ръководеното и координирането на военни операции. Затова е налице моделът „основен и втори столичен град“¹⁸, най-ясно изразен при цар Самуил с престолнините Преспа и Охрид. Със смъртта на цар Самуил Преспа очевидно губи първостепенния си ранг за сметка на Охрид, запазвайки съответно репутацията си на царска резиденция, докато Охридската твърдина поема изцяло функциите на административна столица.

При все че пътуването на владетелски двор е провокирано от военнополитически обстоятелства, религиозният фактор също изиграва ключова, макар и вторична, роля. Показателно е, че всички столици и царски резиденции от периода (с изключение на дворците в Сетина, Петриск и Коприница) стават митрополитски седалища¹⁹. Процес, който се осъществява на фона на постоянната

¹⁸ Особеностите на този специфичен за средновековна България модел са отразени у Gyuzelev, 1992, pp. 6–7. Вж. също Pavlov, 2015, pp. 204–205.

¹⁹ В патриаршеската катедрала в Преспа – базиликата „Св. Ахил“, са посочени епархиите, влизащи в диоцеза на Българската църква във времето на Самуилова България. Върху олтарната апсида над синтрона на въпросната базилика са изографисани с пурпурна боя осемнадесет арки, съдържащи имената на архиерейските тронове, изписани на гръцки език, от които само единадесет могат да се разчетат, макар и понастоящем да са силно похабени, а именно: II. Придриана (Призрен), III. Видин, IV. Кефалония (Главница), V. Верия (дн. Бер), VI. Ираклия (Битоля), VII. Велбъжд (дн. Кюстендил), IX. Селасфор

186): „Предводителят им, наречен Самуил, избягал уплашен и умрял в бластистия остров Преспа...“ (*ἀποθανεῖν ἐν τῇ λιμνίᾳ νήσῳ τῆς Πρέσπας*).

съгласуваност между върховната светска власт и Българската патриаршия, което от своя страна е жизнено необходимо за сплотеността на Българското царство.

Нужно е да се подчертае, че строежът на монументални дворцови комплекси, центрирани във Вътрешната област на царството и отстоящи на сравнително близко помежду им разстояние, също така е средство да се демонстрира мощта на владетеля, да се внуши на поданиците му, че разкошът и великолепието им е белег, че той разполага с необходимите средства да брани ефикасно държавата (срв. Vaklinova, 1982, p. 256; Dancheva-Vassileva, 2017, p. 93). А и както се съди от сведенията на Български апокрифен летопис, строителната дейност е сред висшите добродетели на идеалния владетел от Първото българско царство (Kaimakova, 2011, pp. 204–206; Kaimakova, 2019, pp. 190–191).

Владетелските резиденции се явяват същевременно и средища на дворцовата култура²⁰, но не става дума за всецяло дублиране на функциите (Рапова, 1995, pp. 12–13) на главната царска резиденция, тъй като именно последната е центърът, който диктува цялостния лик на столичната култура (Gyuzelev, 2018, p. 300). Там е мястото, където най-усилено кипи културният живот и се развива владетелската идеология под покровителството на царя, заемащ централно място при нейното изграждане и

(Девол), X. Скопие, XI. Сердика, XII. Едеса (Воден) и XIII. Преспа (Uspensky, 1898, p. 189; Milyukov, 1899, pp. 47–53; Ivanov, 1910, pp. 68–69; Ivanov, 1970, pp. 56–57; Grabar, 1983, pp. 322–325; Moutzopoulos, 2007, p. 56, 62–67; Pirivatrić, 2000, p. 194, 232, n. 63; Milanova & Zlatkov, 2014, pp. 32–33; Γούλοῦλης, 2021, σελ. 231–244). Но това не са всички епархии. Картината става по-пълна чрез сигилиите на император Василий II, издадени между 1019 и 1025 г. за уреждане диоцеза на Охридската архиепископия. Те са съставени предимно въз основа на българските епархийни списъци от преди 1018 г. и включват общо 32 епархии. Така от Първия сигилий (1019 г.) става ясно, че съществува също Мъгленска епархия, а Преспанската епархия при покоряването на Българското царство е закрыта в полза на Охридската (Ivanov, 1970, pp. 550–551; Snegarov, 1995, pp. 22–26; Vozhilov, 2011, pp. 81–84, 89; Komatina, 2023, pp. 789–821).

²⁰ Относно дефиницията на понятието „дворцова култура“ вж. Schreiner, 2004, p. 35, 68.

разпространение. Воден от тези съображения император Василий II, след като покорява Българското царство, целенасочено разрушава българските дворци в качеството им на огнища на българската дворцова култура, опасявайки се, че като символ на българската държавност в бъдеще могат да възпроизведат мощни съпротивителни сили срещу византийската власт (Kaimakova, 2011, pp. 157–158).

Особен интерес представлява терминът, с който българските дворци от епохата са окачествени във византийските извори. Те са обозначени като „василии“ (βασιλεια) вместо традиционните изрази αὐλή и παλάτιον²¹. Наименованието βασιλεια има широко значение. Употребява се както за означение на столици, така и за характеризирание на царски дворци и резиденции (Zaimov & Zaimova, 2021, p. 106, 109; Pavlov, 2015, p. 205)²². Денотацията на думата изобразява присъщото за епохата приравняване между дворец и столица, а оттам и отъждествяването на столицата с цялата държава (срв. Рапова, 1995, p. 14, 30; Vachkova, 2007, pp. 65–66). От семантична гледна точка предпочитаното използване на подобно понятие е индиректно признание за царското достойнство на последните владетели на ранносредновековна България, оспорвано от ромейска страна в хода на византийско-българската война от края на „дългия X в.“.

Що се касае до причината сърцевината на българската държавност от края на X – началото на XI в. да е съсредоточена изцяло в границите на историко-географската област Македония, то тя се дължи на бушуващия почти половин столетие военен конфликт с Византийската империя. Дори и след отвоюването на североизточните български земи в периода след 986 г. старата столица Преслав не успява да се наложи отново като държавно-политически център²³. Последниците от

²¹ По-обстойно за термините αὐλή и παλάτιον вж. Schreiner, 2004, p. 43, n. 2.

²² Още за типологическата характеристика на българските столнини и дворци съгласно използваните в писмените източници дескриптивни термини вж. у Gyuzelev, 1992, pp. 7–9; Gyuzelev, 2018, pp. 295–298; Milanova, 2004, pp. 239–252.

²³ Не така вижда нещата Pavlov, 2015, pp. 204–205, който допуска без достатъчно изчерпателни аргументи, че Преслав получава обратно столичния си статут,

установяването на византийската власт там в 971 г. се оказват повече от унищожителни (Guzelev, 2018, p. 281; Milanova, 2009, pp. 157–159), а защитата на региона – крайно неефикасна, поради което в 1000 г. Североизточна България отново е загубена. За дълъг период от време – чак до 1001 г., българските владения в Македония остават в страни от театъра на бойните действия, но за сметка на това служат като плацдарм за настъпленията на българската войска в посока към Солун, Тесалия и Адриатика. Следователно Самуил няма причина да мести оперативната си база от спокоен и сигурен регион в току-що освободена, но криеща потенциални пукнати в отбраната си гранична зона (Fine, 1989, p. 191; също Shepard, 2015, pp. 218–219).

Неоспоримо честата смяна на столичния център и паралелното съществуване на няколко владетелски резиденции е признак на политическа нестабилност, но от друга страна виталността на държавните средища, проявена в условията на перманентна военна обстановка, е подсказка, че въпреки всичко те функционират добре (Panova, 1995, p. 13, 29). Югозападните български предели се превръщат в ядро на държавно-политическия, културно-религиозния и стопанския живот на царството, доказвайки че имат необходимата жизнена енергия и военен потенциал да отстояват българската независимост от византийските домогвания десетилетия наред. Географското положение на държавното ядро обаче не е оценено еднозначно в научната книжнина. Доминиращ е възгледът, че гъстата концентрация на властовите центрове в Югозападна Македония и Южна Албания, т.е. в един географски не особено голям регион (Pirivatrić, 2000, pp. 97–98, 210), прави невъзможно дълготрайното обединение на всички български области под неговия скиптър поради неблагоприятното географско разположение на Македония в сравнение с Мизия и поради липсата на големи естествени препятствия по южната и югоизточната граница на Македония, което я превръща в едно от слабите звена в защитата на Самуилова България (Mutafchiev, 1987, pp. 131–136; Bakalov, 2011, pp. 317–318; Thomov, 2015, p.

макар и за кратко.

72). Ето защо в епохата на цар Самуил става характерно топографията на твърдините в ядката на държавата, която е с почти изцяло планински ландшафт, да е съобразена с природните условия на терена с цел максимално да се усвоят предлаганите географски възможности за по-ефикасна отбрана. Укрепените пунктове стават още по-труднодостъпни и чрез издигането на цитадели в сърцевината на техните очертания (Vaklinov, 1977, pp. 230–231; Nikolov, 2005, pp. 166–167, 206; Milanova, 2009, p. 159)²⁴. По такъв начин царските дворци стават част от отбранителната система на съответната крепост. Ала въпреки непристъпния им строеж, още поначало изпадат в географска изолация, бидейки ситуирани в планински местности, и така крайт им става предизвестен и неизбежен (срв. Nikolov, 2015a, p. 121; Mutafchiev, 1987, p. 131). С отслабването на отбранителните сили на царството планинските възвишения, дотогава сигурно убежище срещу вражески нападения, закономерно се превръщат в лесна плячка за настъпващата ромейска армия (Mutafchiev, 1987, pp. 113–116). Географският фактор предопределя съдбата на Самуиловите престолнини – тяхната постоянна смяна и неминуемата им гибел под ударите на император Василий II. Географският изолационизъм на държавните средища детерминира и специфичните самобитни белези на създадената в тях дворцова култура, за която доайенът на съвременната българска медиевистика В. Гюзелев с право констатира, че се развива под знака на несигурността на „едно търсецто спасение чрез епична съпротива царство“ (Guzelev, 2018, pp. 283–284; Guzelev, 2000, p. 23).

Независимо от това дали столиците в периода 971–1018 г. възникват, било то в благоприятна или не природно-географска, икономическа и геополитическа среда, факт е, че дори и да са недълготрайни те стават гръбнакът на държавната власт, неин символ, притежаващ силата и харизмата да обедини, колкото и мимолетно да е, цялата страна. През тези 47 години държавните

²⁴ Във връзка с факторите, предопределящи възможностите за отбрана на дадено крепостно съоръжение, вж. Panova, 1995, p. 48, n. 8.

средища са мястото, откъдето идват и се канализират решаващите политически, идеологически, културни и религиозни импулси; където се правят съдбоносните за устоите на царството избори, които в крайна сметка не успяват да предотвратят гибелта на ранносредновековната българска държава.

REFERENCES /

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Adzievski, K. 1994, *Pelagonia in the Middle Ages (From the arrival of the Slavs to the fall under Turkish rule)*, Institute of National History, Skopje, 1994 / [Ациевски, К. 1994, Пелагонија во средниот век (Од доаѓањето на Словените до наѓањето под турска власт), Институт за национална историја, Скопје, 1994].
- Atanasov, G. 2017, *From episcopate to an autonomous Patriarchate of the First Bulgarian Empire in Drustar (Silistra). The history of the Patriarchal Complex*, Unikart EOOD, Sofia, 2017 / [Атанасов, Г. 2017, От епископия към самостойна патриаршия на Първото българско царство в Дръстър (Силистра). Историјата на патриаршескиот комплекс, Уникарт ЕООД, Софија, 2017].
- Аврамов, В. 1936, *The War between Byzantium and Bulgaria in 986 and the Siege of Sofia by Basil II the Bulgar-Slayer*, Military Publishing Fund Printing House, Sofia, 1936 / [Аврамов, В. 1936, Войната между Византија и България в 986 година и обсадата на Софија от Василиј II Българоубиец, Печатница на Военно-издателски фонд, Софија, 1936].
- Bakalov, G. 1995, *The Medieval Bulgarian Ruler. Titulature and Insignia*, Anubis Publishing, Sofia, 1995 / [Бакалов, Г. 1995, Средновековниот български владетел. Титулатура и инсигнии, Издателство „Анубис“, Софија, 1995].
- Bakalov, G. 2011, “More about Samuel’s Tsardom and the Bulgarian Epoch”, in: Bakalov, G., *Middle Ages and Modernity*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 2011, pp. 315–321 / [Бакалов, Г. 2011, „Още за Самуиловото царство и българската епопеја“, в: Бакалов, Г., Средновековие и съвременност, Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, Софија, 2011, с. 315–321].
- Balachev, G. D. 1927, *Bulgarians in the last decades of the tenth century*, P. Glushkov Printing House, Sofia, 1927 / [Баласчев, Г. Д. 1927, Българите през последните десетгодишнини на десетия век, Печатница П. Глушков, Софија, 1927].
- Bekkerus, I. (rec.) 1836, *Michael Glycas. Annales (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)*, Bonnae, 1836.
- Biliarsky, I. 2011, *Narration of Prophet Isaiah and the Creation of the Political Ideology of the Early Mediaeval Bulgaria*, PAM Publishing Company Ltd., Sofia, 2011 / [Билярски, Ив. 2011, Сказание на Исаяя Пророка и формирането на политическата идеологија на ранносредновековна България, ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД, Софија, 2011].
- Boškoski, M. 1999, *Skopje and the Skopje region from the 6th to the end of the 14th century (PhD thesis)*, Skopje, 1999 / [Бошкоски, М. 1999, Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век (Докторска дисертација), Скопје, 1999].
- Bozhilov, I. 1995, *Bulgarians in the Byzantine Empire*, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 1995 / [Божилов, И. 1995, Българите във Византийската империя, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Софија, 1995].
- Bozhilov, I. 1999, “Bulgaria in the Epoch of Tsar Samuel (С. Пириватрић. Самуилова држава. Обим и карактер. Београд, 1997. 227 с.; S. Pirivatrić. Samuel’s State. Scope and Character. Belgrade, 1997, 227 p.)”, *Historical Review* 5–6, 1999, pp. 190–203 / [Божилов, Ив. 1999, „България в епохата на цар Самуил (С. Пириватрић. Самуилова држава. Обим и карактер. Београд, 1997. 227 с.; С. Пириватрић. Самуиловата држава. Обхват и карактер. Белград, 1997, 227 с.)“, *Исторически преглед* 5–6, 1999, с. 190–203].
- Bozhilov, I. 2011, *The Bulgarian Archbishopric of the 11th–12th century. The List of Bulgarian Archbishops*, Gutenberg Publishing House, Sofia, 2011 / [Божилов, И. 2011, Българската архиепископия XI–XII век. Списъкът на българските архиепископи,

- ИК „Гутенберг“, София, 2011].
- Büttner-Wobst, T. (ed.) 1897, Ioannes Zonaras. Epitomae historiarum libri XIII–XVIII (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), Bonn, 1897.
- Buyukliev, I. & Bozhilov, I. (eds.) 1992, The Chronicle of Constantine Manasses. Dawn of the Bulgarian Epic, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 1992 / [Буюклиев, И. & Божилов, И. (ред.) 1992, Хрониката на Константин Манаси. Зората на българската епика, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1992].
- Cholpanov, B. 1989, The Stone Shields, Military Publishing House, Sofia, 1989 / [Чолпанов, Б. 1989, Каменните щитове, Военно издателство, София, 1989].
- Dancheva-Vassileva, A. 2017, History of Medieval Sofia IV–XIV Century, Zahari Stoyanov, Sofia, 2017 / [Данчева-Василева, А. 2017, История на средновековна София IV–XIV век, Захарий Стоянов, София, 2017].
- Dimitrov, H. 1998, Bulgarian-Hungarian Relations in the Middle Ages, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 1998 / [Димитров, Хр. 1998, Българо-унгарски отношения през Средновековието, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 1998].
- Dujčev, I. et al. (eds.) 1965, Fontes Graeci Historiae Bulgariae, 6, Academiae Litterarum Bulgariae, Serdicae, 1965.
- Ewig, E. 1963, “Résidence et capitale pendant le haut Moyen Age”, *Revue historique* 230, 1963, pp. 25–72.
- Filiposki, T. 2009, Ohrid in the Early Middle Ages (5th to 11th Century) (PhD thesis), Skopje, 2009 / [Филипоски, Т. 2009, Охрид во раниот Среден век (од V до XI век) (Докторска дисертација), Скопје, 2009].
- Filiposki, T. 2018, “The Seats of Samuel’s State: Critical Historiographical Review”, in: 1000 Years of the Battle at Belasitza and Death of Tsar Samuel (Proceedings from the Meeting and Round Table in Honour of 1000 years of the Battle at Belasitza and Death of Tsar Samuel, MANU, November 6, 2014), Skopje, 2018, pp. 139–148 / [Филипоски, Т. 2018, „Престолнините на Самоиловата држава. Критички историографски осврт“, в: 1000 години од битката на Беласица и од смртта на цар Самоил (Зборник на материјали од Свечениот собир и од Тркалезната маса по повод одбележувањето на 1000 години од битката на Беласица и од смртта на цар Самоил, МАНУ, 6 ноември 2014 година), Скопје, 2018, с. 139–148].
- Fine, J. V. A. Jr. 1989, The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1989.
- Georgiev, P. 1992, “About the Capital of Prespa after Jordan Ivanov”, *Bulletin of the History Museum – Kyustendil* 4, 1992, pp. 289–299 / [Георгиев, П. 1992, „За столица Преспа след Йордан Иванов“, *Известия на Исторически музей – Кюстендил* 4, 1992, с. 289–299].
- Γούλούλης, Σ. 2021, “Οι αναγραφές των επισκοπικών θρόνων του αρχιεπισκοπικού ναού του Αγίου Αχιλλίου Πρέσπας”, in: *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του Ομότιμου καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Θεσσαλονίκη, Αμφιθέατρο Αρχαίας Αγοράς, 4–7 Οκτωβρίου 2017, Πρακτικά, Αθήνα, 2021, σελ. 231–244.*
- Grabar, A. 1983, “Two archaeological proofs of the autocephaly of a church – Prespa and Ohrid”, in: Grabar, A., *Selected Essays. Volume 2, Science and Art*, Sofia, 1983, pp. 322–327 / [Грабар, А. 1983, „Две археологични доказателства за автокефалията на една църква – Преспа и Охрид“, в: Грабар, А., *Избрани съчинения. Том 2, Наука и изкуство*, София, 1983, с. 322–327].
- Gyuzelev, V. 1992, “Again about the Capitals of Medieval Bulgaria (Some New Views and Hypotheses)”, in: *Studia protobulgaria et mediaevalia europensia. In Honour of Professor Veselin Beshevliev*, St. Cyril and St. Methodius University Press, Veliko Tarnovo, 1992, pp. 3–11 / [Гюзелев, В. 1992, „Отново за столиците на средновековна България (Някои нови гледища и хипотези)“, в: *Studia protobulgaria et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев*, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 1992, с. 3–11].
- Gyuzelev, V. 2000, *The Capitals of Bulgaria – Medieval and Present-Day*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 2000 / [Гюзелев, В.

- 2000, Столиците на България – средновековните и днешната, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2000].
- Gyuzelev, V. 2015, “Notes on the History of Bulgaria in the Time of the Cometopouloi, the Tsars Roman-Symeon and Samuel and their Successors (971–1018)”, in: Gyuzelev, V. & Nikolov, G. N. (eds.), *Thousand Years from the Battle of Belasitsa and the Death of Tsar Samuel (1014–2014)*, Gutenberg Publishing House, Sofia, 2015, pp. 18–44 / [Гюзелев, В. 2015, „Бележки върху историята на България по времето на комитопулите, царете Роман-Симеон и Самуил и техните наследници (971–1018 г.)“, в: Гюзелев, В. & Николов, Г. Н. (ред.), *Хиляда години от битката при Беласица и от смъртта на цар Самуил (1014–2014)*, Издателска къща „Гутенберг“, София, 2015, с. 18–44].
- Gyuzelev, V. 2018, “Capitals, Residences and Palace Culture in Medieval Bulgaria (From the Nomadic Camp to the Royal Court)”, in: Gyuzelev, V., *Seven Books on the Medieval History of Bulgaria (4th–15th century). Book 1. Interpretations on the Bulgarian and European Middle Ages*, Prof. Marin Drinov Publishing House of BAS, Sofia, 2018, pp. 265–301 / [Гюзелев, В. 2018, „Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България (От номадския стан към царския двор)“, в: Гюзелев, В., *Седмъкнижие за средновековната история на България (IV–XV век). Книга 1. Тълкувания върху Българското и Европейското средновековие*, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, София, 2018, с. 265–301].
- Hendy, M. F. 1985, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1453*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- Holder-Egger, O. (ed.) 1888, “Fundatio ecclesiae S. Albani Namucensis”, in: *Monumenta Germaniae historica – Scriptores. Tomi 15. Pars 2*, Hannoverae, 1888, pp. 962–964.
- Ίβηρίτης, Ί. 1940, “Ἰωάννου Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου”, *Μακεδονικά* 1, 1940, σελ. 324–376.
- Iliev, I. 1994, “Additions of Bishop Michael of Devol from 1118 to the “Synopsis of Histories” of John Skylitzes (11th century)”, in: Gyuzelev, V. *Sources for the Medieval History of Bulgaria (7th–15th Century) in the Austrian Manuscript Collections and Archives. Volume 1. Bulgarian, other Slavonic and Byzantine Sources*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 1994 / [Илиев, И. 1994, „Добавки на епископ Михаил Деволски от 1118 г. към „Исторически свод“ на Йоан Скилица (XI в.)“, в: Гюзелев, В., *Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Том 1. Български, други славянски и византийски извори*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1994, с. 45–57, 263–265].
- Ivanov, Y. 1906, *North Macedonia. Historical explorations*, Sofia, 1906 / [Иванов, Й. *Северна Македония. Исторически издирвания*. София, 1906].
- Ivanov, Y. 1910, “Tsar Samuel’s Capital in Prespa. Historical and Archaeological Notes”, *Bulletin of the Bulgarian Archaeological Society* 1, 1910, pp. 55–80 / [Иванов, Й. 1910, „Цар Самуиловата столица в Преспа. Историко-археологически бележки“, *Известия на Българското археологическо дружество* 1, 1910, с. 55–80].
- Ivanov, Y. 1970, *Bulgarian Antiquities in Macedonia. Phototype edition*, Science and Art Publishing, Sofia, 1970 / [Иванов, Й. 1970, *Български старини из Македония. Фототипно издание*, Издателство „Наука и изкуство“, София, 1970].
- Kaimakamova, M. 1990, *Bulgarian Medieval Historiography (from the end of the 7th century up to the first quarter of the 15th century)*, Science and Art, Sofia, 1990 / [Каймакамова, М. 1990, *Българска средновековна историопис (от края на VII – до първата четвърт на XV в.)*, Наука и изкуство, София, 1990].
- Kaimakamova, M. 2011, *Power and History in Medieval Bulgaria (7th–14th century)*, Paradigma, Sofia, 2011 / [Каймакамова, М. 2011, *Власт и история в средновековна България (VII–XIV век)*, Парадигма, София, 2011].
- Kaimakamova, M. 2019, “The Idea of the Kingdom in the Bulgarian Apocryphal Chronicle (11th c.)”, in: Dimitrov, D. V. et al. (eds.), *Empires and Imperial Heritage in the Balkans*.

- Collection in Honour of the 70th Anniversary of Prof. Lyudmil Spasov. Volume 1. Antiquity and Middle Ages, Plovdiv, 2019, pp. 183–198 / [Каймакамова, М. 2019, „Идеята за царството в Български апокрифен летопис (XI в.)“, в: Димитров, Д. В. и др. (съст.), Империи и имперско наследство на Балканите. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Людмил Спасов. Том 1. Античност и Средновековие, Пловдив, 2019, с. 183–198].
- Kissas, S. K. 1986, “Acolouthia of St. John Vladimir, Venice 1690”, *Cyrrillomethodianum* 10, 1986, pp. 269–284.
- Komatina, P. 2023, “The Diocesan Structure of the Archbishopric of Ohrid in the Charters of Basil II: Historical Development until the Early 11th Century”, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 2, 2023, pp. 789–821.
- Kravari, V. 1989, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, P. Lethielleux, Paris, 1989.
- Mavrodinov, N. 1959, *Old Bulgarian Art. Art of the First Bulgarian Tsardom, Science and Art*, Sofia, 1959 / [Мавродинов, Н. 1959, Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство, Наука и изкуство, София, 1959].
- Migne, J.-P. 1863, *Patrologiae cursus completus. Series graeca. Tomus 110*, Paris, 1863.
- Mikulčić, I. 1996, *Medieval towns and fortresses in Macedonia*, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Скопје, 1996 / [Микулчиќ, И. 1996, Средновековни градови и тврдини во Македонија, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 1996].
- Milanova, A. & Zlatkov, M. 2014, “Invincible in Power and Unsurpassable in Bravery”. The Bulgarian Tsar Samuel († 1014), Sofia, 2014.
- Milanova, A. 2004, “Typology of Fortified Settlements in Bulgaria under Byzantine Rule (According to the Vocabulary of the Byzantine Authors)”, in: Stepanov, Ts. & Vachkova, V. (eds.), *Civitas Divino–Humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov, Tangra TanNakRa Publishing House, Sofia, 2004*, pp. 239–252 / [Миланова, А. 2004, „Типология на укрепените селища в България под византийска власт (според лексиката на византийските автори)“, в: Степанов, Ц. & Вачкова, В. (ред.), *Civitas Divino–Humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov, Tangra TanNakRa ИК, София, 2004*, с. 239–252].
- Milanova, A. 2009, “The Bulgarian Medieval Town around the Year 1000”, *Yearbook of Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Centre for Slavo-Byzantine Studies “Prof. Ivan Dujčev”* 95 (14), 2009, pp. 147–166 / [Миланова, А. 2009, „Българският средновековен град около 1000 година“, *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“* 95 (14), 2009, с. 147–166].
- Miletich, L. 1926, “On the Question of the Origin of the Name “Ohrid”, *Macedonian Review* 2, 1926, pp. 142–146 / [Милетич, Л. 1926, „По въпроса за произхода на името „Охрид“, *Македонски преглед* 2, 1926, с. 142–146].
- Milyukov, P. N. 1899, “Christian Antiquities of Western Macedonia”, *Proceedings of the Russian Archaeological Institute in Constantinople* 1, 1899, pp. 21–151 / [Милюков, П. Н. 1899, „Християнския древности Западной Македонии“, *Известия Русского археологического института в Константинополе* 1, 1899, с. 21–151].
- Miyatev, K. 1965, *Architecture in Medieval Bulgaria*, Bulgarian Academy of Sciences Publishing House, Sofia, 1965 / [Миятев, К. 1965, Архитектурата в средновековна България, Издателство на Българската академия на науките, София, 1965].
- Mladenov, K. 1936, *The Meglen region in Macedonia. Historical and Ethnographic Review and National Struggles*, Sofia, 1936 / [Младенов, К. 1936, Областта Меглен в Македония. Историко-етнографски преглед и народности борби, София, 1936].
- Moutzopoulos, N. 2007, *The Basilica of St. Achilleios in Prespa. A Historical Monument–Shrine*, Vion Publishing, Plovdiv, 2007 / [Муцопулос, Н. 2007, Базиликата „Свети Ахилий“ в Преспа. Един исторически паметник–свения, Издателство „Вион“, Пловдив, 2007].
- Mutafchiev, P. 1987, *A Book for the Bulgarians*, Bulgarian Academy of Sciences Publishing House, Sofia, 1987 / [Мутафчиев, П. 1987,

- Книга за българите, Издателство на Българската академия на науките, София, 1987].
- Nikolov, G. N. 2005, *Centralism and Regionalism in Early Medieval Bulgaria (late 7th – early 11th century)*, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2005 / [Николов, Г. Н. 2005, Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.), Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 2005].
- Nikolov, G. N. 2015a, “The (Proto)Bulgarian State Tradition in Samuel’s Bulgaria (late 10th - early 11th century)”, in: Gyuzelev, V. & Nikolov, G. N. (eds.), *Thousand Years from the Battle of Belasitsa and the Death of Tsar Samuel (1014–2014)*, Gutenberg Publishing House, Sofia, 2015, pp. 107–121 / [Николов, Г. Н. 2015, „(Пра)българската държавна традиция в Самуилова България (краят на X – началото на XI в.)“, в: Гюзелев, В. & Николов, Г. Н. (ред.), *Хиляда години от битката при Беласица и от смъртта на цар Самуил (1014–2014)*, Издателска къща „Гутенберг“, София, 2015, с. 107–121].
- Nikolov, G. N. 2015b, “The murder of Bulgarian Tsar Gavril-Roman Radomir (1014–1015)”, *EPOCHS* 2, 2015, pp. 321–329 / [Николов, Г. Н. 2015, „Убийството на българския цар Гаврил-Роман Радомир (1014–1015)“, *Епохи* 2, 2015, с. 321–329].
- Nikolov, G. N. 2019, “Tsar Samuel († 1014) in the Historical Memory of the Bulgarians in the 13th–14th Centuries”, *Kyustendil Readings* 24, 2018, pp. 29–43 / [Николов, Г. Н. 2019, „Цар Самуил († 1014) в историческата памет на българите през XIII–XIV в.“, *Кюстендилски четения* 24, 2018, с. 29–43].
- Nikolov, G. N. 2020, “The Fate of the Bulgarian Tsar Roman-Symeon († 997)”, in: Kanev, N. (ed.), *Ruler, State and Church on the Balkans in the Middle Ages. In Honour of the 60th Anniversary of Professor Dr. Plamen Pavlov. Part 1 (Acta Mediaevalia Magnae Tarnoviae, 1)*, Faber Publishing House, Veliko Tarnovo, 2020 / [Николов, Г. Н. 2020, „Съдбата на българския цар Роман-Симеон († 997)“, в: Кънев, Н. (ред.), *Владелец, държава и църква на Балканите през Средновековието. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Др*
- Пламен Павлов. Част 1 (Acta Mediaevalia Magnae Tarnoviae, 1), Издателство „Фабер“, Велико Търново, 2020, с. 564–576].
- Nikolov, G. N. 2022, *Sketches from the History of Samuel’s Bulgaria*, Macedonian Scientific Institute, Sofia, 2022 / [Николов, Г. Н. 2022, *Из историята на Самуилова България*, Македонски научен институт, София, 2022].
- Oikonomidès, N. 1972, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1972.
- Ostrogorsky, G. & Barišić, F. (rec.) 1966, *Fontes Byzantini Historiam Populorum Jugoslaviae Spectantes. Tomus 3*, Beograd, 1966.
- Ovcharov, D. 1992, “Prespa – During the Time of Jordan Ivanov and After That”, *Bulletin of the History Museum – Kyustendil* 4, 1992, pp. 301–313 / [Овчаров, Д. 1992, „Преспа – по времето на Йордан Иванов и след него“, *Известия на Исторически музей – Кюстендил* 4, 1992, с. 301–313].
- Panova, R. 1995, *The Capital City in the Culture of Medieval Bulgaria*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 1995 / [Панова, Р. 1995, *Столичният град в културата на средновековна България*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1995].
- Pavlov, P. 1993, “The Military Commanders of Tsar Samuel”, *Military History Collection* 6, 1993, pp. 5–19 / [Павлов, П. 1993, „Военначалниците на цар Самуил“, *Военно-исторически сборник* 6, 1993, с. 5–19].
- Pavlov, P. 1999, “The coup of John Vladislav. An attempt for a new interpretation”, *Past* 3, 1999, pp. 16–24 / [Павлов, П. 1999, „Превратът на Иван Владислав. Опит за нова интерпретация“, *Минало* 3, 1999, с. 16–24].
- Pavlov, P. 2012, *Forgotten and misunderstood. Events and Persons of the Bulgarian Middle Ages*, Ciela Norma JSC, Sofia, 2012 / [Павлов, П. 2012, *Забравени и неразбрани. Събития и личности от Българското средновековие*, Сиела Норма АД, София, 2012].
- Pavlov, P. 2014, *The Century of Tsar Samuel*, East-West Publishing, Sofia, 2014 / [Павлов, П. 2014, *Векът на цар Самуил*, Издателство

- „Изток-Запад“, София, 2014].
- Pavlov, P. 2015, “Notes on the Political Ideology of the First Bulgarian Tsardom under Tsar Samuel and his Successors”, in: Gyuzelev, V. & Nikolov, G. N. (eds.), *South-Eastern Europe in the Second Half of 10th – the Beginning of the 11th Centuries: History and Culture. Proceedings of the International Conference, Sofia, 6–8 October 2014*, Military Publishing, Sofia, 2015, pp. 199–207 / [Павлов, П. 2015, „Бележки за политическата идеология на Първото българско царство при цар Самуил и неговите наследници“, в: Гюзелев, В. & Николов, Г. Н. (съст.), *Европейският югоизток през втората половина X – началото на XI век. История и култура. Международна научна конференция, София, 6–8 октомври 2014 г.*, Военно издателство, София, 2015, с. 199–207].
- Pavlov, P. 2018, “St. John Vladimir. Relatives and Power in Medieval Christian Tradition in the Balkans”, in: *To the Memory and Glory of St. John Vladimir. Book 6–1. International Scientific Assembly “St. John Vladimir through the Ages – History and Tradition (1016–2016)”*, Вар, 15–17 September 2016, Сетинје, 2018, pp. 105–116 / [Павлов, П. 2018, „Свети Јован Владимир. Род и власт у средњовековној хришћанској традицији на Балкану“, в: *У спомен и славу светог Јована Владимира. Књига 6–1. Међународни научни скуп „Свети Јован Владимир кроз вјекове – историја и предање (1016–2016)“*, Бар, 15–17. септембар 2016. године, Цетиње, 2018, с. 105–116].
- Petrov, V. 2019, “The Military Commanders of Tsar Samuel. Prosopographical Notes”, *Times* 17, 2019, pp. 41–68 / [Петров, В. 2019, „Военачалниците на цар Самуил. Просопографски бележки“, *Времена* 17, 2019, с. 41–68].
- Peyer, H. C. 1964, “Das Reisekönigtum des Mittelalters”, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1, 1964, S. 1–21.
- Pirivatrić, S. 2000, *Samuel’s State. Scope and Character*, Agata-A, Sofia, 2000 / [Пириватрич, С. 2000, *Самуиловата држава. Обхват и характер*, Агата-А, София, 2000].
- Popov, S. 2011, *The Castle in Europe and in Bulgaria during the Middle Ages*, Kolhida Publishing House, Sine loco, 2011 / [Попов, С. 2011, *Замъкът в Европа и България през средните векове*, ИК „Колхида“, Sine loco, 2011].
- Rosen, V. R. 1883, *Emperor Basil the Bulgarian-Slayer. Extracts from the Annals of Yahya of Antioch*, Printing House of the Imperial Academy of Sciences, Saint Petersburg, 1883 / [Розен, В. Р. 1883, *Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского*, Типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург, 1883].
- Schlumberger, G. 1943, *Tsar Samuel and Basil II*, Lighthouse Printing House, Sofia, 1943 / [Шльомберже, Г. 1943, *Цар Самуил и Василий II*, Печатница „Фар“, София, 1943].
- Schreiner, P. 1989, “Die Byzantinisierung der bulgarischen Kultur”, in: Lauer, R. & Schreiner, P. (hrsg.), *Kulturelle Traditionen in Bulgarien. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa – Kommission 16.–18. Juni 1987*, Göttingen, 1989, S. 47–60.
- Schreiner, P. 2004, *Diversity and Rivalry. Selected Studies on the Society and Culture of Byzantium and Medieval Bulgaria*, Sofia, 2004 / [Шрайнер, П. 2004, *Многообразие и соперничество. Избрани студии за обществото и културата във Византия и средновековна България*, София, 2004].
- Shepard, J. 2015, “Communications across the Bulgarian lands – Samuel’s poisoned chalice for Basil II and his successors?”, in: Gyuzelev, V. & Nikolov, G. N. (eds.), *South-Eastern Europe in the Second Half of 10th – the Beginning of the 11th Centuries: History and Culture. Proceedings of the International Conference, Sofia, 6–8 October 2014*, Military Publishing, Sofia, 2015, pp. 217–235.
- Shopov, A. 1890, “A Document on Bulgarian History”, *Folklore and Ethnography Collection* 2, 1890, pp. 115–131 / [Шопов, А. 1890, „Един документ за българската история“, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 2, 1890, с. 115–131].
- Simeonova, L. 2012, “The so-called Diagonal Road – the rarely used road of the Balkan Middle Ages”, *Mediaevalia* 5, 2012, pp. 1–9 / [Симеонова, Л. 2012, „Т. нар. Диагонален път – рядко използваният път на

- балканското Средновековие“, *Mediaevalia* 5, 2012, с. 1–9].
- Simeonova, L. 2014, “The Via Egnatia – the Most Actively Used Overland Route in the Balkans”, in: De Sena, E. C. (ed.), *Papers of the American Research Center in Sofia. Volume 1, The American Research Center in Sofia, Sofia, 2014*, pp. 73–77.
- Simeonova, L. 2017, “A Murder Reconsidered: John Vladimir, John Vladislav and the Byzantine-Bulgarian Conflict”, in: Borozan, Đ. (ed.), *The 1000th Anniversary of Saint Jovan Vladimir. Proceedings from the Scientific Conference, October 21, 2016, MASA, Podgorica, Podgorica, 2017*, pp. 161–170.
- Snegarov, I. 1995, *History of the Archbishopric of Ohrid. Volume 1. From its foundation to the conquest of the Balkan Peninsula by the Turks. Second phototype edition, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 1995* / [Снегаров, И. 1995, *История на Охридската архиепископия. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. Второ фототипно издание, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 1995*].
- Sreznevsky, V. I. 1905, *Symeon Metaphrastes and Logothete. Writing of the world from Genesis and Chronicle collected from various chroniclers. Slavonic translation of the Chronicle of Symeon Logothete with additions, Printing House of the Imperial Academy of Sciences, Saint Petersburg, 1905* / [Срезневский, В. И. 1905, *Симеона Метафраста и Логофета. Списание мира от бытия и Летовник собран от различных летописец. Славянский перевод хроники Симеона Логофета с дополнениями, Типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург, 1905*].
- Търкова-Займова, В. & Милтенова, А. 1996, *Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 1996* / [Търкова-Займова, В. & Милтенова, А. 1996, *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 1996*].
- Търкова-Займова, В. 2014, “The Russian Chronograph”, in: Търкова-Займова, В., “Bulgarians by Origin...”. *The Komitopouloi, Tsar Samuel and his Ancestors According to the Historical Sources and Historiographical Tradition. Second enlarged and revised edition, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2014*, pp. 31–33 / [Търкова-Займова, В. 2014, „Руски хронограф“, в: Търкова-Займова, В., „Българи родом...“. *Комитопулите, цар Самуил и неговите потомци според историческите извори и историографката традиция. Второ допълнено и преработено издание, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 2014*, с. 31–33].
- Томов, Т. 2015, *Klyuch 1014, New Bulgarian University, Sofia, 2015* / [Томов, Т. 2015, *Ключ 1014 г., Нов български университет, София, 2015*].
- Thurn, I. (rec.) 1973, *Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 5), Walter de Gruyter & Co., Berolini et Novi Eboraci, 1973*.
- Τσολακης, Ευδ. Θ. 1968, *Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Skylitzes Continuatus), Εμμ. Σφακιανᾶκη & υιοί, Θεσσαλονίκη, 1968*.
- Tsolakis, Eu. Th. (rec.) 2011, *Michael Attaliata. Historia (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 50), Academia Atheniensis. Institutum Litterarum Graecarum et Latinarum Studiis Destinatum, Athenis, 2011*.
- Uspensky, F. I. 1898, “Two Historical Inscriptions”, *Proceedings of the Russian Archaeological Institute in Constantinople* 3, 1898, pp. 180–194 / [Успенский, Ф. И. 1898, „Две историческия надписи“, *Известия Русского археологического института в Константинополе* 3, 1898, с. 180–194].
- Vachkova, V. 2007, “On Common Principles and Private Decisions in the Creation of the “Young” Christian Capitals in Europe”, in: Kazakov, G. & Stepanov, Ts. (eds.), *Mediaeval Urbanism. Memory, Sacrality, Traditions (Mediaevalia Christiana, 2), St. Kliment Ohridski University Press, Sofia, 2007*, pp. 54–76 / [Вачкова, В. 2007, „За общите принципи и частните решения при създаването на „младите“ християнски столици в Европа“, в: Казаков, Г. & Степанов, Ц. (ред.), *Сред-*

- новековен урбанизъм. Памет, сакралност, традиции (Mediaevalia Christiana, 2), Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2007, с. 54–76].
- Vaklinov, S. 1977, Formation of the Old-Bulgarian Culture, Science and Art Publishing, Sofia, 1977 / [Ваклинов, С. 1977, Формиране на старобългарската култура VI–XI век, Издателство „Наука и изкуство“, София, 1977].
- Vaklinova, M. 1982, “Palaces in Medieval Bulgaria”, in: Bulgaria 1300. Institutions and State Tradition. Volume 2. Proceedings of the Third Congress of the Bulgarian Historical Society, 3–5 October 1981, Sofia, 1982, pp. 255–262 / [Ваклинова, М. 1982, „Дворците в средновековна България“, в: България 1300. Институции и държавна традиция. Том 2. Доклади на Третия конгрес на Българското историческо дружество, 3–5 октомври 1981. София, 1982, с. 255–262].
- Vasilevsky, V. G. 1909, “To the history of the years 976–986 (From al-Makin and John Geometres)”, in: Works of V. G. Vasilevsky. Volume 2. Issue 1, Printing House of the Imperial Academy of Sciences, Saint Petersburg, 1909, pp. 56–124 / [Васильевский, В. Г. 1909, „К истории 976–986 годов (Из Ал-Мекина и Иоанна Геометра)“, в: Труды В. Г. Васильевского. Том 2. Выпуск 1, Типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург, 1909, с. 56–124].
- Vojnov, M. et al. (eds.) 1980, Fontes Graeci Historiae Bulgaricae, 10, Academiae Litterarum Bulgaricae, Serdicae, 1980.
- Wortley, J. (trans.) 2010, John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History, 811–1057. Introduction, Text and Notes, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Zaimov, J. & Zaimova, V. 2021, The Bitolja Inscription of Ivan Vladislav the Bulgarian Autocrat. An Old Bulgarian Monument 1015/1016. Ivan Vladislav and his Inscription. Phototype edition, Prof. Marin Drinov Publishing House of BAS, Sofia, 2021 / [Заимов, Й. & Заимова, В. 2021, Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски паметник от 1015–1016 година. Иван Владислав и неговият надпис. Фототипно допълнено издание, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, София, 2021].
- Živković, T. (ed.) 2009, Gesta Regum Sclavorum. Volume 1, Belgrade, 2009.
- Zlatarski, V. 2002, History of the Bulgarian State in the Middle Ages. Volume 1. First Bulgarian Tsardom. Part 2. From the Slavicization of the State to the Fall of the First Bulgarian Tsardom. Third phototype edition, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia, 2002 / [Златарски, В. 2002, История на българската държава през средните векове. Том 1. Първо българско царство. Част 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство. Трето фототипно издание. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, София, 2002].

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица 1. Подредба на държавно-политическите средища (971–1018). Автор: Виктор Петров

№	Столица	Времетраене	Владетел
1	Средец	971 – 978 г.	—
2	Воден	978 – преди 991 г.	цар Роман-Симеон
3	Мъглен	след 978 – преди 991 г.	цар Роман-Симеон
4	Скопие	след 978 – 991 г.	цар Роман-Симеон
5	Преспа	след 991 – 1014 г.	цар Самуил
6	Охрид	след 991 – 1018 г.	цар Самуил, цар Гаврил-Роман Радомир, цар Йоан Владислав

Таблица 2. Резиденции на царете от династията на Комитопулите. Автор: Виктор Петров.

Резиденция	Владелец
Преспа	цар Самуил, цар Гаврил-Роман Радомир (?), цар Йоан Владислав
Сетина	цар Самуил
Битоля	цар Гаврил-Роман Радомир, цар Йоан Владислав
Петриск	цар Гаврил-Роман Радомир
Коприница	цар Самуил (?), цар Гаврил-Роман Радомир (?), цар Йоан Владислав (?)